

17. *Модзалевский В.* Малороссийский родословник : В 4 т. / В. Модзалевский. – К., 1908–1914.
18. *Оглоблин О.* Люди старої України / О. Оглоблин. – Мюнхен, 1959.
19. *Окиншевич Л.* Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVI–XVII – XVIII століть / Л. Окиншевич // Праці комісії для вивчення західноруського та українського права. – К., 1926. – Т. 2. – С. 84–171.
20. *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII століть. Ч. 2. Рада старшин / Л. Окиншевич // Праці комісії для вивчення західноруського та українського права. – К., 1930. – Т. 7. – Окреме видання.
21. *Окиншевич Л.* Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII століть / Л. Окиншевич // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Мюнхен, 1948. – Т. 157. – Окреме видання.
22. *Панашенко В.* Соціальна еліта Гетьманщини (2-га половина XVII–XVIII ст.) / В. Панашенко. – К., 1995.
23. *Панашенко В.* Полкове управління в Україні (2-га половина XVII–XVIII ст.) / В. Панашенко. – К., 1995.
24. *Репан О.* Григорій Грабянка в бойових діях 1735–1738 рр. / О. Репан // Українська біографістика. – К., 1999. – Вип. 2. – С. 174–183.
25. *Репан О.* Урядова старшина Гетьманщини в російсько-турецькій війні 1735–1739 рр. / О. Репан // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Харків. 2004. – Т. 10. – С. 43–70.
26. *Слабченко М.* Малорусский полк в административном отношении / М. Слабченко. – Одесса, 1909.
27. *Gajecki G.* The Cossack Administration of the Hetmanat / G. Gajecki – Cambridge, 1978. – Vol. 1-2.

Надійшла до редколегії 13.09.2008 р.

94 (477) “1753/1764”(043. 5)

С. С. Дідик

Запорізький національний університет

ДУХОВНО-ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ НОВОСЛОБІДСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ (1753–1764 рр.)

На основі опублікованих і неопублікованих джерел висвітлюється духовно-церковна історія Новослобідського козацького полку (1753–1764 рр.).

Для всього XVIII століття, як і для попередніх епох, характерна важлива роль церкви в житті людини. В контакт з церквою людина жила все своє життя. Тільки-но людина народжувалася – її хрестили

в церкві. Кожної неділі і по великих релігійних святах люди збиралися в церкві і слухали проповіді, служби священиків. Коли люди на певній місцевості засновували поселення, то чи не першою чергою вони будували церкву і запрошували священика. Церква та релігія були також своєрідними гілками влади, інструментом контролю і впливу держави на населення. Світська влада завжди намагалася залучитися підтримкою верхівки церковного духовенства. Важливу роль церква відігравала і в житті козацтва, яке завжди було дуже релігійним і набожним. У цьому питанні не був винятком і Новослобідський козацький полк.

Новослобідський козацький полк (1753–1764 рр.) – військово козацьке формування, створене за ініціативи російської влади на частині територій так званих «Задніпровських місць» – значні землі між ріками Дніпро і Південний Буг. До 1752 р. в «Задніпровських місцях» жило українське населення. Та в 1752 р. російський уряд вирішив примусово виселити українське населення і заселити території «Задніпровських місць» православними іноземцями. Так була створена Нова Сербія. Згодом уряд пішов на компроміс, внаслідок якого південніше Нової Сербії був утворений Новослобідський козацький полк, куди дозволили переселитися українській людині «Задніпровських місць». Військово-адміністративним центром новоутвореного полку стала фортеця Св. Єлизавети [23, с. 351-352].

У своїй статті ми хотіли б приділити увагу аспектам духовно-церковної історії Новослобідського полку. Питань церковного устрою і духовного життя Новослобідського поселення торкалися такі дослідники: А. Скальковський, Г. Розанов, К. Соколов, Ф. Макаревський, А. Пашутін, В. Ястребов, І. Покровський, Н. Полонська-Василенко.

Населення «Задніпровських місць» встигло збудувати чимало церков. У 1752 р. в Синод доповідав Київський митрополит Тимофій про кількість церков і монастирів у «Задніпровських місцях». Так, в 1740–1745 рр. було збудовано 15 церков, а з 1745 р. і до 1752 р. населення продовжувало будувати церкви, на жаль, не можемо сказати скільки точно [10, с. 76; 13, с. 570-571].

Переходячи на поселення в Новослобідський полк, українське населення намагалася в першу чергу збудувати церкву. Так, у 1754 р. Українське населення, переселене зі слободи Глинськ на територію Новослобідського полку, заснувало поселення Домоткань, побудувало церкву і прохало призначити їм священика зі своєї колишньої слободи, в якій вони нещодавно жили і, вірогідно, добре знали цього священика і поважали його [25, с. 563]. Церкви навіть переносилися українською людиною зі своїх колишніх поселень. Так, наприклад, населення Бу-

товки і Плахтєєвки, перейшовши на поселення в козацьку слободу Боянську (Буянську, Обоянську), туди ж перенесло з усім начинням свою церкву Св. апостола і євангеліста Іоанна Богослова. А в 1771 р. цю ж церкву перенесли в слободу Попельнасту [9, с. 381-382].

Наявність церкви в слободі свідчила про певну стабільність, прив'язаність населення до цієї території. Будуючи церкву, населення таким чином намагалося закріпитися і залишитися на цій території на постійне місце проживання. Також, якщо в населеному пункті була церква, це свідчило про чималу чисельність населення цього пункту. В ті часи вважалося, що якщо в поселенні більше 100 душ (вірогідно, чоловічої статі), то в такому поселенні треба будувати церкву [1, с. 14; 12, с. 492-494]. Нам відомі випадки, коли після будівництва церкви в слободі чисельність населення швидко зростала [9, с. 313-314, 318-319]. Люди, які шукали нове місце для поселення, намагалися спеціально оселитися в слободах, де були церкви.

Українське населення досить швидко засновує 27 слобід. Динамічно будуються і церкви. В 1755 р. більшість новослобідських церков були вже освячені. В 1756 р. протопоп церкви фортеці Св. Єлизавети Іоанн Орловський доповідав у св. Синод, що в 23 козацьких слободах побудовані церкви [9, с. 77-78; 12, с. 663-664]. Пізніше кількість слобод з церквами зростає до 27, по мірі зростання населення.

У 1755 р. посередині площі в фортеці Св. Єлизавети почали будівництво одноярусної дерев'яної церкви з дзвіницею. Вона отримала назву Соборної Троїцької церкви і в неї був призначений протоієрей Іоанн Орловський. Спочатку церква була похідною. Вона мала вигляд невеликого будинку (простих покоїв) з двома главами. Церква будувалася за державний кошт. Гроші бралися з Новосербської суми. А в 1756 р. планували збудувати кам'яну церкву. Про будівництво церкви їздив клопотатися у Сенат сам командир Нової Сербії І. Ф. Глебов. Сенат це прохання розглянув і наказав архітектору А. Ф. Вісту скласти проєкт церкви з переліком прикрас. До цього малюнку додавав і кошторис витрат: кількість матеріалу, робочої сили і взагалі грошей. Але Сенат не затвердив цей проєкт і дерев'яна церква проіснувала до 1813 р. [1, с. 14-16; 8, арк. 49; 20, с. 44-45; 22, с. 42].

Причт Троїцької церкви був такий: священників – 3 (у тому числі один вікарій); дияконів – 2; д'ячків – 4; пономарів – 2; псаломщик – 1; просфорниця – 1. Жалування священникам і церковнослужителям видавалося з Новосербської суми. Протоієрей отримував 300 карбованців на рік. Також йому мали побудувати дерев'яний будинок «с умеренным числом покоев» і надати землю під город «в достаточном количестве», а під пащу землі не давати. Священникам – по 100 крб;

вікарію – 75; д'ячкам – по 40; пономарям – по 30; псаломщику – 30; просфорниці – 8 карбованців [1, с. 14–16; 11, с. 13; 24, с. 145]. Вірогідно, що значно меншу платню отримували церковнослужителі по козацьких слободах.

Ще в передмісті фортеці в тому ж 1755 р. з'явилася Успенська церква. Вона була дерев'яною і однопредстояльною. Церква була куплена і перевезена з села Федоровка в передмістя Єлизаветинської фортеці. Пізніше при фортеці Св. Єлисавети була збудована дерев'яна грецька церква Володимирівської Божої Матері. Церква була трьохпрестольною. Засновниками її були греки [24, с. 144–147; 26, с. 675].

Виникали церкви і по козацьких слободах.

Чи не найстарішою була Семенівська церква в слободі Мишурин Ріг. Вона була збудована в 1739 р. Але в 1761 р. церква згоріла з усім начинням. У 1763 р. була збудована нова церква Святих і праведних Симеона Богоприємця і Анни Пророчиці. Головним фундатором церкви виступив козак Чумак. Церква була досить добре збудована, обнесена огорожею і валами. В самій церкві було досить прикрашене начиння (книги, посуд). При слободі функціонувала посадська (приміська) Преображенська церква (Преображення Господня), яка була освячена в 1757 р. Церква була збудована для людей, які жили при Мишурин-різькому ретрашменті [3, арк. 67 зв.; 9, с. 307–310].

У жовтні 1754 р. у слободі Омельник (згодом – Лихівка) збудована Свято-Троїцька церква. Під час будівництва церкви священик П. Писаревський став головним фундатором і попечителем церкви. Вірогідно, що він став і першим священиком. Помер П. Писаревський у 1758 р. Будівництво церкви заклало основи для майбутньої багатолюдної слободи Лихівка [9, с. 318–319].

Між 1750–1755 рр. у слободі Зелена заснована церква Святих Петра і Павла (Петропавлівська). До приходу Петропавлівської церкви починають приходити мешканці сусідньої слободи Жовта (Жовтенька), оскільки вони ще не збудували свою церкву. В 1757 р. церквою опікувався ієрей Леонтій Писаревський [9, с. 346–347, 350].

У 1755 р. церкви з'являються в слободах Мала Виска (дерев'яна Предтеченська церква), Липняжка (дерев'яна Успенська церква), Грузька (дерев'яна церква Покрови Пресвятої Богородиці), Овнянка (Покровська церква) [24, с. 144].

У слободі Дніпрово-Кам'янка в 1755 р. була збудована Свято-Миколаївська приходська церква (Святителя Христового Миколи Чудотворця). А в 1760–1766 роках у слободі функціонувала «наместія» (намісництво), яку очолив Артемій Зосимович [3, арк. 54; 9, с. 294–295].

У 1756 році засновані церкви по слободах Домоткань (Св. Архистратига Михаїла), Бородаївка (церква Покрови Божої Матері і пізніше з'являється церква Св. Варвари), Тишківка (церква Покрови Пресвятої Богородиці – Святопокровська), Вершино-Кам'янка (дерев'яна Миколаївська церква) [3, арк. 54; 9, с. 324, 386; 24, с. 145].

У листопаді 1756 р. була збудована і освячена єпископом Іоанном Переяславським Свято-Миколаївська церква в слободі Воронівка (Кучеволівка, Тройницька). Мешканці цієї слободи для задоволення духовних потреб перевезли церкву з міста Келеберди, де була нещодавно збудована нова церква, а стара не використовувалася [9, с. 313-314].

У 1757 р. у селі Диківка збудована церква Богоявлення Господнього [24, с. 146].

У 1760 р. церкви збудовані в посаді Ольвіополь (церква Св. Великомучениці Варвари), в селі Добрянка (Різдвяно-Богородицька церква) [24, с. 146-147; 26, с. 675].

Будували свої культові споруди на території полку і представники інших християнських конфесій – греки і росіяни-старообрядці.

Греки оселилися при фортеці Св. Єлисавети ледь не з початком будівництва самої фортеці. Вони жили досить замкнутою общиною. Займалися купецтвом і ремеслами і досягли в цьому певного успіху. Для своїх власних потреб греки хотіли збудувати свою грецьку церкву, з грецьким священиком. У 1760 р. під проводом венеціанського грека Єфима Темелея грецька спільнота заслала депутацію до коменданта фортеці Св. Єлисавети Г. Толстова і просила дозволу на будівництво власної грецької церкви, в якій би богослужіння відбувалося грецькою мовою, грецьким священиком. Прохали і про відкриття при церкві будинку «для убогих и безъязычных» з грецької спільноти. Священиком у цій церкві мав стати ієромонах Ігнатій Папазовлу, грек за походженням. Ходатайство греків задовольнили, і на початку 1761 р. вони почали готуватися до будівельних робіт, заготовлювали матеріали, шукали майстрів для будівництва храму. Майстрів-греків по живописних і різьбляних роботах виписали з Ніжина. В 1765 році будівництво храму доходило кінця. Гервасій дозволив ієромонаху І. Папазовлу проводити в храмі деякі служби, які не вимагали освячення престолу (кафедри). А в вересні 1766 р. був освячений середній престол в ім'я Володимирівської Божої Матері [26, с. 675].

Не відставали від греків і росіяни-старовіри. Розкольникам було офіційно дозволено селитися на території Новослобідського формування і у форштадті Єлисаветинської фортеці і вільно сповідувати свою релігію. Також росіянам-старообрядцям були надані певні податкові і торговельні пільги [15, с. 79-80; 17, с. 45-46; 18, с. 2-3, 194-195].

Старовіри прагнули жити своїми окремими спільнотами і тому засновували свої окремі слободи: Злинка, Клинці, Піщаний Брід, Лиса Гора, Красне, Нікольське [2, арк. 75-76; 16, с. 179-180; 19, с. 212].

Для задоволення власних потреб розкольники будували свої церкви. Так, в форштадті фортеці Св. Єлизавети були збудовані багаті старообрядницькі церкви, з коштовним начинням й рукописними книгами для богослужіння. На жаль, як зазначає К. Соколов, все це було знищено неодноразовими сильними пожежами [21, с. 388].

За даними А. Скальковського в 1756 році на 3592 двори було збудовано 16 церков і ще 4 будувалися. На 1763 р. – вже було збудовано 31 церкву і 8 ще будувалися [20, с. 43-44].

У таблиці про стан Новослобідського полку є інформація і про кількість церковнослужителів по слободах полку. Так, на 1761 р. 3 27 поселень Новослобідського формування (сюди включена і Єлизаветинська фортеця), церковнослужителі згадані в 25 слободах. А в слободі Калиновка і фортеці Св. Єлизавети кількість церковнослужителів не позначена. Загальна кількість церковнослужителів за цим табелем становить 103 чоловіки [7, арк. 1-3зв.].

За реформою 1761 р. було чітко визначено штат полку, в тому числі і штат церковнослужителів. Усього в полку мало бути 20 сотень, і в кожній з цих сотень мала бути певна кількість церковнослужителів. А саме, на кожна сотню: попи – 2; диякон – 1; д'ячки і паламарі – 4 (вірогідно по 2) [6, арк. 31-34 зв.; 14, с. 770-771]. Тобто 7 чоловік на сотню. А на 20 сотень мало бути 140 осіб. Це, так би мовити, штат церковнослужителів на полк. Вірогідно, що церков було значно більше, оскільки кількість населення полку постійно зростала. В кожній значній слободі була церква, іноді навіть дві.

По мірі зростання чисельності церков поставало питання і про їх підпорядкування. З початку по церковних справах фортеця Св. Єлизавети разом з Новослобідським полком і Новою Сербією підпорядковувалися кафедрі Київського митрополита Тимофія Щербацького. А 1 липня 1756 р. рішенням Синоду вся Нова Сербія (мається на увазі не тільки поселення Новосербського корпусу, а й Єлизаветинська фортеця з Новослобідським полком) була підпорядкована єпископу Переяславської і Бориспільської єпархії Іоанну Козловичу [1, с. 16-17; 9, с. 289-291, 1025; 12, с. 663-664].

Уся територія Нової Сербії була поділена на три протопопії: 1) Новомиргородська – з центром у Новомиргороді. Їй підпорядковувалися церкви на території гусарського полку; 2) Крилівська – центр у Крилові. Контролювала церкви на території Пандурського полку; 3) Єлизаветинська – з центром у фортеці Св. Єлизавети. Протопопія охоплювала

територію фортеці з форштадтом, а також 27 слобід Новослобідського полку. Очолював Єлизаветградську протопопію Іоанн Орловський. Протопопи були начальниками у ввірених їм протопопіях і звітували вищому церковному керівництву – єпископам, але могли звітувати самому Київському митрополиту, а іноді навіть у Синод. В обов'язки протопопа входили збір і надсилання на архієрейську (єпископську) кафедру встановлених річних «окладів» – податки та плата за виконання тих чи інших церковних треб. Протопопи мали піклуватися і про збільшення кількості пастви в їх протопопії [1, с. 16-17; 4, арк. 3; 5, арк. 18-18 зв.; 14, с. 516–519].

Згодом в управлінні Єлизаветинської протопопії сталися певні зміни – за згодою митрополита Тимофія в травні 1756 р. було відкрите намісницьке духовне правління в слободі Дніпрова Кам'янка. Під його юрисдикцією було 6 церков. Намісником духовного правління був призначений священник слободи Кам'янка Артемій Зосимович. Мета заснування намісництва – присікти пограбування священників різними свавільними людьми. Для зручності і більш безпечного перевозу церковних зборів і було засноване намісництво. Воно підпорядковувалося Кобеляцькому протопопу (Переяславської єпархії) Василю Могилевському. Йому намісник Артемій мав відправляти всі зібрані кошти [9, с. 289–291, 1025].

У серпні 1756 р. чергові зміни – Кам'янське намісництво з усіма приходами було підпорядковане з відомства Кобеляцької протопопії (Переяславської єпархії) у відомство Єлизаветинської протопопії (Переяславської єпархії). Таке перепідпорядкування знову пояснювалося зручністю. До фортеці Св. Єлизавети було значно ближче, ніж до Кобеляк. Тому збори було безпечніше возити. В жовтні 1756 р. Артемій Зосимович отримав чергову грамоту, яка передавала під його владу ще 3 церкви [9, с. 289–291, 1025].

Такий стан речей тривав до 1758 р. У січні 1758 р. священники Кам'янського намісництва просили Гервасія – наступного Переяславського єпископа створити окрему протопопію на чолі з Артемієм Зосимовичем. Своє прохання вони мотивували віддаленістю Дніпрової Кам'янки від фортеці Св. Єлизавети. Шлях далекий, глухий і небезпечний. Священники багато часу перебували у відрядженнях і не могли виконувати свої функції. В той час як по слободах люди лишалися без християнських треб: померлих не відспівували, новонароджених дітей не хрестивали. І хоча Гервасій не дав згоди на створення протопопії, оскільки кількість церков і пастви була незначною, але надав А. Зосимовичу звання «хрестового намісника» і підпорядкував його своїй ду-

ховній консисторії. Таким чином, Кам'янське намісництво стало доволі самостійним і отримало певну автономію в управлінні. Під владою Єлизаветинської протопопії лишилося 13 церков. Взагалі Кам'янське намісництво проіснувало до 1773 р. І на момент його закриття йому було підпорядковано 9 церков [9, с. 291–293, 1025].

Отже, на території Новослобідського полку було побудовано чимало церков. Ми вважаємо, що на 1764 р. більшість населених пунктів Новослобідського формування мали свої церкви, а в деяких поселеннях навіть по дві і більше. Також на території полку були збудовані церкви православних греків і росіян-старообрядців. Можливість побудови цих церков свідчить про певну толерантність російської влади до цих релігійних конфесій. У справах церковних Новослобідський полк з фортецею Св. Єлизавети підпорядковувався Київському митрополиту, а пізніше Переяславському єпископу. На території полку була створена Єлизаветинська протопопія, яка охоплювала козацькі слободи і саму Єлизаветинську фортецю з передмістям. Паралельно з протопопією на території полку функціонувало намісницьке духовне правління. Правління було створене для зручності управління церквами. Згодом правління отримало право підпорядковуватися напряму Переяславському єпископу.

Бібліографічні посилання

1. Г. А. Т. и К. Очерк повествования о Новороссийском крае из оригинальных источников почерпнутый / Г. А. Т. и К. – Тверь, 1857.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. 5, оп. 1, спр. 247.
3. ІР НБУ. – Ф. 5, оп. 1, спр. 479.
4. ІР НБУ. – Ф. 9, оп. 1, спр. 742.
5. ІР НБУ. – Ф. 9, оп. 1, спр. 752.
6. ІР НБУ. – Ф. 9, оп. 1, спр. 1145.
7. ІР НБУ. – Ф. 9, оп. 1, спр. 1345.
8. ІР НБУ. – Ф. 42, оп. 1, спр. 267.
9. Макаревский Ф. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии / Феодосий Макаревский. – Д., 2000.
10. Миллер Г. Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах / Г. Ф. Миллер. – М., 1846.
11. Паиутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда / А. Н. Пашутин. – Елисаветград, 1897.
12. Покровский И. М. Русские епархии в XVI–XIX вв., их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования / И. М. Покровский. – Казань, 1913. – Т. 2 (XVIII век).
13. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 13.
14. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 15.

15. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 16.
16. *Полонська-Василенко Н. Д.* Заселення Південної України в першій половині XVIII ст. / Н. Д. Полонська-Василенко. – Мюнхен, 1960. – Ч. 1.
17. Сенатский Архив. – СПб., 1903. – Т. 10.
18. Сенатский Архив. – СПб., 1907. – Т. 12.
19. *Скальковский А. А.* Опыт статистического описания Новороссийского края / А. А. Скальковский. – Одесса, 1850. – Ч. 1.
20. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение Новороссийского края / А. А. Скальковский. – Одесса, 1836. – Т. I.
21. *Соколов К.* Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде / К. Соколов // ЗООИД. – 1848. – Т. 2. – С. 386–395.
22. *Тимофеев В. И.* Города Северного Причерноморья во второй пол. XVIII в. / В. И. Тимофеев. – К., 1984.
23. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.; Запоріжжя, 2002.
24. Хронологико-историческое описание церквей Епархии Херсонской и Таврической. Гавриил А. Х. и Т. [Архимандрит Херсонский и Таврический Розанов] // ЗООИД. – 1848. – Т. 2. – С. 140–211.
25. *Ястребов В.* Архив крепости Святой Елизаветы / В. Ястребов // ЗООИД. – 1889. – Т. 15. – С. 548–593.
26. *Ястребов В.* Греки в Елизаветграде. 1754–1777 гг. / В. Ястребов // Киевская старина. – 1884. – Т. 8. – № 4. – С. 673–684.

Надійшла до редколегії 02.07.2008 р.

УДК 176:6:173.1:323.11(477)''17''

І. М. Петренко

Полтавський університет споживчої кооперації України

ПЕРЕЛЮБ ЯК ПРИЧИНА ДЛЯ РОЗЛУЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

Проаналізовано діяльність духовних судів у сфері розлучення з причин пере­любу одного з подружжя. Стаття написана на основі документів фонду Пирятинського духовного правління Державного архіву Полтавської області.

у сучасній історичній науці одним з пріоритетних напрямків досліджень стала соціальна історія. Свідченням цього є збільшення кількості праць, проведення конференцій, присвячених різним аспектам цього актуального напрямку досліджень. Становлення і розвиток нової парадигми історії викликало значну зацікавленість вітчизняних і зарубіж-